

ICSSR, New Delhi sponsored
National Seminar

on
**'Rural Community Development in India:
Its Challenges and Remedies'**

9th March 2019.

Organized by

K.S.P.M.'S

Vasant Rao Kale Mahavidyalaya, Dhoki,

Tq. & Dist. Osmanabad

(Department of Public Administration)

Chief Editor

Dr. Haridas Fere

(Principal)

Editor

Dr. Mrs. Jyoti Nade

(Convener)

Soripeth
Pin-431516

Organizer :- Vasundhara

	प्रा. पी. के. गायकवाड	महिला सक्षमीकरण आणि ग्रामीण समाजाचा विकास	106
43.	प्रा.डॉ.कल्पना हनुमंतराव घारगे	ग्रामीण विकासाच्या योजना व ग्रामीण विकासाची दिशा	109
44.	डॉ.संजय गायकवाड प्रा.जिजाभाऊ घुले	ग्रामीण विकासात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे योगदान	112
45.	प्रा. गिता गिरवलकर	भारतीय संविधानातील महत्त्वपूर्ण क्रांती - ७३ वी घटनादुरुस्ती	116
46.	प्रा. डॉ. पल्लवी बी. इरलापल्ले	ग्रामीण विकास आणि महिला सक्षमीकरण	120
47.	प्रा. डॉ. अशोक काकासाहेब जाधव	ग्रामीण विकासातील लघु उद्योगाचे महत्त्व	122
48.	प्रा.बी.एस.जोगदंड	कृषी क्षेत्रासमोरील आव्हाने आणि ग्रामीण विकास	125
49.	प्रा.डॉ. नागेंद्र किशन कांबळे	ग्रामीण समुदाय विकास आणि आरोग्य सेवा / सुवीधा	128
50.	डॉ.जे.बी. कांगणे	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि ग्रामीण सामुदायिक विकास	131
51.	प्रा.डॉ.बी.आर शिंदे	भारतीय अर्थव्यवस्थेत लघु आणि कुटीर उद्योगाची भूमिका	134
52.	प्रा. डॉ. मुक्ता सोमवंशी (गंगणे)	सामूहिक ग्रामीण विकास व जलव्यवस्थापन	136
53.	प्रा.डॉ. एस.व्ही. सोनवणे	शेती मागास व प्रगत	140
54.	प्रा.डॉ. दत्ता माधवराव तंगलवाड	संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाचे ग्रामीण विकासातील योगदान एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	142
55.	प्रा. बी.जे. कुकडे	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि सामाजिक समस्या	145
56.	प्रा. डॉ. सुनीता टेंगसे	भारतीय समाज आणि ग्रामीण विकास	148
57.	प्रा.डॉ. केशव दत्तराव तिडके	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि जनसहभाग	151
58.	डॉ. प्रा. विठ्ठल सांडूर	ग्रामीण/महिला नेतृत्व विकासातील ७३ वी घटनादुरुस्तीची भूमिका	153
59.	डॉ. यशवंत रेसा वळवी	७३ व्या घटनादुरुस्ती व महिला सक्षमीकरण	155
60.	डॉ. जीवन सुदामराव गंगणे	ग्रामीण विकास व खाजगीकरण : गरज नव्या दिशेची	157
61.	प्रा.डॉ. वैशाली शेषराव पेरके	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि जनसहभाग	160
62.	डॉ.रमेश वाघमारे	महाराष्ट्र लोकसेवा हमी कायदा - २०१५: एक अभ्यास	163
63.	प्रा. डॉ.पी.व्ही.माने	कृषी क्षेत्रात सेंट्रीय शेतीची भूमिका : काल आणि आज	165
64.	प्रा. एस व्ही काशीद	महिला सबलीकरण आणि ग्रामीण विकास	168

भारत हा प्राचिन काळापासून कृषी प्रधान देश आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाला पुरक असणाऱ्या लघु आणि कुटीर उद्योगांना महत्वाचे स्थान आहे. महात्मा गांधी यांनी सांगितल्या नुसार भारताचा विकास करण्यासाठी ग्रामीण भागातील लघु आणि कुटीर उद्योगाची भूमिका लक्षात घेता भारत सरकारने सुध्दा लघु आणि कुटीर उद्योगाच्या विकासासाठी विशेष लक्ष घालून वेळोवेळी मोठ्या प्रमाणात तरतुद निर्माण करून दिल्या. जो व्यवसाय स्वतःच्या घरी स्व श्रमातून केले जातात अशा व्यवसायांना कुटीर उद्योग म्हणतात. या व्यवसायात ग्रामीण भागातील जनतेच्या जिवन आवश्यक वस्तु तयार केल्या जातात या व्यवसायात एकाच कुटुंबातील १० व्यक्ती काम करत असून या व्यवसायासाठी अतिशय कमी भांडवल लागते. हा व्यवसाय वंशपरंपरेने चालविले जातात. असे व्यवसाय जाती व्यवस्थेवर चालविले जातात.

इ.स.१९४९ च्या वित्त आयोगानुसार ज्या व्यवसायात २० ते २५ मजुर काम करतात ज्या उद्योगात ५ लाख रुपयापर्यंत गुंतवणूक केलेलेसर्व उद्योग लघु उद्योगात येतात. परंतु १९४९ च्या वि धोरनात बदल करून १९९० च्या औद्योगिक धोरनानुसार लघु उद्योगात प्लॅट आणि यंत्रांमध्ये ६० लाख रुपयांपर्यंत आणि सहाय्यक उद्योगांमध्ये ७५ लाख रुपयांपर्यंत गुंतवणूक केलेल्या उद्योगाचा समावेश लघु उद्योगात होतो. लघु आणि कुटीर उद्योग ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी महत्वाची भूमिका पार पाडतात. ती भूमिका खालील प्रमाणे आहेत.

लघु आणि कुटीर उद्योगाची भारतीय अर्थव्यवस्थेत भूमिका खालील प्रमाणे अभ्यासता येतील.

०१ - रोजगार निर्मिती

लघु आणि कुटीर उद्योगात भारतात मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला जातो. कारण भारत हा कृषी प्रधान देश असून भारतातील त्या काळी ७०% लोकांची उपजीविका शेती व्यवसायावर होती आणि लघु आणि कुटीर उद्योग शेती मालावर प्रक्रीय उद्योग आहेत या उद्योगात भारतीया लोकांना जवळपास २ कोटी पेक्षा जास्त रोजगार मिळतो. या रोजगारापैकी ५० लाख रोजगार हातमागाच्या उद्योगापासून मिहत होता. म्हणून भारताच्या अर्थव्यवस्थेत लघु आणि कुटीर उद्योगाची भूमिका महत्वाची असलेली दिसून येते.

०२ - आर्थिक विषमता कमी करण्यास मदत

लघु आणि कुटीर उद्योगामुळे देशातील लोकांच्या हाताला रोजगार मिळतो. या उद्योगामुळे रोजगारांचे विकेंद्रीकरण होवून देशातील सर्वच व्यक्तींना योग्य प्रमाणात पैसा प्राप्त होता. त्यामुळे देशात आर्थिक विषमता वाढत नाही. आर्थिक समता निर्माण होते.

०३ - भांडवल गुंतवणुकीचे कमी प्रमाण

लघु आणि कुटीर उद्योगांना अत्यंत कमी प्रमाणात भांडवल गुंतवणूक करावी लागते. ह्या व्यवसायात पैसा पेक्षा श्रमाला प्राधान्य जास्त दिले जाते. त्यामुळे भारतात या उद्योगाचा विकास करून देशाच्या आणि जनतेच्या आर्थिक विकासात भर टाकली जाते.

०४ - साधन सामग्रीचा विकासात योग्य वापर

भारतात लघु आणि कुटीर उद्योगामुळे साधन सामग्रीचा योग्य उपयोग होऊ शकतो. भारतासारख्या श्रम प्रधान देशात भांडवलाचा मोठ्या प्रमाणात तुटवडा असल्यामुळे या उद्योगाचा विकास व विस्तार महत्वाचा आहे.

०५ - लघु आणि कुटीर उद्योग शेती व्यवसायाला पुरक

भारत हा कृषी प्रधान देश असून हा व्यवसाय शेतीवर उत्पादित मालावर आधारीत आहे. भारताची ७०% लोक ग्रामीण भागात राहतात. त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती हा आहे. लघु आणि कुटीर उद्योग शेती व्यवसायाला पुरक आहे त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना या व्यवसायातून पुर्ण वेळ रोजगार मिळतो. त्यामुळे हा उद्योग ग्रामीण लोकांच्या दृष्टीने उपयुक्त आहे.

०६ - लघु आणि कुटीर उद्योगामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उत्पन्नात वाढ होते. त्यामुळे शेतकरी या पैशांची गुंतवणूक शेतीत करतात म्हणून त्यांन शेतीची उत्पादकता वाढवीता येते व पर्यायाने ग्रामीण भागात या उद्योगाची भुतीका महत्वाची आहे.

०७ - भांडवल निर्मितीच्या दरात वाढ

लघु आणि कुटीर उद्योगामुळे ग्रामीण भागातील व्यक्तींना त्यांच्या स्वतःच्या गावात किंवा खेड्यात रोजगार निर्माण होतो. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांच्या शहरी भागाकडे येण्याच्या कल कमी होतो. त्याचे स्थानांतरण होत

ती. त्यामुळे पूर्वीच्याच पध्दतीने ते आपले जिवन जगतात. त्यांना या व्यवसाया पासुन अतिरीक्त उत्पन्न मिळते परंतु याचा खर्च आवश्यक वस्तुवरच होतो. म्हणून त्यांचा उपयोग खर्च कमी असतो. त्यामुळे बचतीचा दर वाढतो त्याचा परिणाम मांडवल निर्मितीच्या दरात होतो.

१८ - प्रादेशिक असमतोल कमी

लघु आणि कुटीर उद्योगामुळे प्रादेशिक असमतोल कमी होता कारण मोठ्या उद्योगासारखे हे उद्योग केंद्रीत नाहीत. तर हे उद्योग संपुर्ण ग्रामीण भागात पसरतील त्याचा परिणाम प्रादेशिक असमतोल कमी होण्यावर होईल. त्यामुळे मोठ्या उद्योगापेक्षा लघु आणि कुटीर उद्योगाची भुमीका महत्त्वाची असलेली दिसते.

१९ - भारतीय ग्रामीण लोकांच्या कलागुणांना वाव

लघु आणि कुटीर उद्योग हे लोकांच्या कौशल्यावर व श्रमावर आधारित असल्यामुळे देशातील ग्रामीण भागातील वस्तूच्या सुप्त कलागुणांना वाव मिळतो. कुटीर उद्योगातील सर्व श्रमीक आपले कौशल्य पणाला लावून अत्यंत कलात्मक, सुंदर व आकर्षक वस्तु तयार करतात. अशा वस्तुला विदेशात सुध्दा मागणी असते. उदा. काश्मीरी गालीचे, मुरादाबादी खोबी, पैठणची पैठणी इ. वस्तुंना विदेशात सुध्दा मागणी असते. त्यामुळे या उद्योगाला ग्रामीण भागात महत्त्वाची भुमीका असलेली दिसते.

२०- आर्थिक स्थिरता

लघु आणि कुटीर उद्योगामुळे ग्रामीण भागात आर्थिक सुलभता होण्यास मदत होते कारण भारतीय ग्रामीण लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती हा व्यवसाय नैसर्गिक वातावरणावर अवलंबुन आहे. त्यांमुळे या व्यवसायाला नैसर्गिक आपत्तीने नेहमी ग्रासलेले आहे अशा वेळी शेतीला पुरक असणाऱ्या लघु आणि कुटीर उद्योगामुळे त्यांना पुर्ण वेळ रोजगार मिळतो त्याचा परिणाम त्यांच्या आर्थिक स्थिरतेवर होतो म्हणून ग्रामीण भागात या उद्योगाची त्या काळी महत्त्वाची भुमीका दिसुन आली.

२१ - युध्दजन्य परिस्थितीत सुरक्षित

लघु आणि कुटीर उद्योग त्या श्रमिकांच्या स्वतःच्या घरी चालविल्या मुळे ते देशातील सर्व भागात पसरलेले असतात म्हणजे केंद्रीत नसतात ते विखुरलेले असतात त्यामुळे उद्योग सुरक्षित राहतात अशा उद्योगामुळे देशाची आर्थिक हानी होत नाही.

२२ - औद्योगिक शांतता

लघु आणि कुटीर उद्योगात काम करणाऱ्या श्रमीकांची संख्या कमी असते. मालक आणि श्रमीक यरोबर काम करत असतात त्यामुळे उद्योगात मालक आणि श्रमीक यांचे संबंध चांगले निर्माण होतात. त्यामुळे उद्योगात शांतता प्रस्थापित होण्यास मदत होते.

२३ - सामाजिक आणि आर्थिक शोषण होत नाही

लघु आणि कुटीर उद्योगात त्या उद्योगातील श्रमीक आणि मालक यांचे संबंध सलोख्याचे असल्यामुळे त्यांचे सामाजिक आर्थिक शोषण होत नाही. कधी कधी या व्यवसायात व्यवसायाचा मालक हा श्रमीकांची असतो.

२४ - पारंपारीक यंत्र सामग्री

लघु आणि कुटीर उद्योगात पारंपारीक यंत्र सामग्री वापरासत असल्यामुळे ते स्थानिक बाजार पेठेत उपलब्ध असतात त्यांची विदेशातून मागणी करण्याची गरज नसते त्यामुळे विदेशी चलनात बचत होते. वरील सर्व मुद्दे अभ्यासता भारतीय अर्थव्यवस्थेत लघु आणि कुटीर उद्योगाचे महत्त्व अभ्यासता या उद्योगाची भुमीका महत्त्वाची दिसते.

संदर्भ :

- ०१ - डॉ. मेधा कानेटकर, भारतीय अर्थशास्त्र
- ०२ - प्रा. जगताप / वाणि / जंगले / पाटील, भारतीय अर्थव्यवस्था एक दृष्टीक्षेप
- ०३ - प्रा. डॉ. दत्तात्रय भुतेकर, महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था

PRINCIPAL

Late Ramesh V. Patil
College, Sonpet, Dist. Parbhani